

ДУХОВНІСТЬ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Проблема духовності – наріжна вісь проблемних досліджень сучасного гуманітарного пізнання, орієнтованих на осмислення людського духу. Це комплексна, міждисциплінарна проблема, від вирішення якої залежить практична здійсненність актуального завдання духовного оновлення суспільства, формування морально-світоглядної культури кожної людини. Актуальність наукового аналізу духовності як суб'єктивного чинника соціального розвитку підкреслюється тим незаперечним фактом, що цей феномен при всій нематеріальності своїх субстанційних характеристик цілком реально впливає на матеріальний світ людської культури і є одним з найвищих ціннісних орієнтирів нашого життя.

Для філософського знання категорія духовності має фундаментальне значення. Вона відіграє вагомую роль у дослідженні проблем людини, її місця й призначення в світі, змісту і сенсу її буття, а відтак, – потребує найпильнішої уваги з боку науковців. Такі тенденції якраз і спостерігаються зараз у сучасній вітчизняній науці.

Про це свідчить ціла низка науково-практичних конференцій і теоретичних семінарів, що за останні 10 років відбулися в провідних вузах Києва, Львова, Одеси, Кривого Рогу, Житомира та інших міст України, а також започаткованих періодичних наукових видань, як то “Актуальні проблеми духовності” (Кривий Ріг), “Духовність українства” (Житомир) тощо.

Багатомірність, смислова наповненість феномену духовності зумовлюють і багатоаспектність його розгляду. Одним з найважливіших аспектів є дослідження духовності в контексті проблеми співвідношення культури й цивілізації.

Ця проблема не нова для сучасної філософії. Вона має давню історію (серед її дослідників такі величні постаті, як І. Кант, М. Бердяєв, Г. Зіммель, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та інші) і завдячує німецькій традиції розрізнення понять культури й цивілізації. Розрізнення це, найвірогідніше, склалося на основі уявлень про “німецьку” культурність і “французьку” цивілізованість (як відомо, до французького поняття “цивілізація”, яке було запозичене німцями, останні відносилися з помітною неприязню і у німецькій філософській літературі XVIII – XIX століть перевага віддавалася слову “культура”).

Є й інше пояснення: соціально-політична забарвленість поняття “цивілізація” не мала значення для феодально роздробленої Німеччини, де відсутня була єдність національної політичної свідомості. Навпаки, відчуття єдності національної культури було яскраво вираженим. Тобто, протиставлення “культури” й “цивілізації” стало результатом усвідомлення стану культурної єдності за умов одночасного усвідомлення політичної роздробленості власної нації. [1; 34].

Суто німецька ідея, ідея протиставлення культури й цивілізації поступово втрачала своє національне коріння і до початку XXI століття змінилася настільки, що сьогодні ми мало згадуємо про її німецьке походження і все більше розглядаємо цю проблему як проблему фундаментального протистояння духовності в значенні квінтесенції людської культури і бездуховності її (культури) переважно техногенних цивілізаційних проявів.

Зрозуміло, що проблема полягає не в розрізненні культурного й цивілізаційного розвитку, а в розумінні цивілізації як частини культури, як її предметного буття або предметно-функціональної сфери. На це звертають увагу Пелипенко А. А. та Яковенко І. Г.: “Якщо культура являє собою всю систему смислів людського буття, як ідеальних, так і упредметнених, то цивілізація може розумітися як та частина цієї системи, котра пов’язана саме з предметним ресу

р с о м культури. Світ упредметнених і, відповідно, визначено функціональних феноменів складає предметне тіло культури, або ц и в і л і з а ц і ю” [9; 17]. Кожна цивілізація специфікується, таким чином, власними культурними характеристиками і підлягає виключно культурному виміру, тобто, осмисленню на основі уявлень про культуру, яка народила певну цивілізацію і в межах якої остання розвивається.

Актуальність сучасної проблеми співвідношення культури й цивілізації майже завжди спроектована в площину антитези технічного й культурного розвитку суспільства, де під технічним мається на увазі техногенний характер сучасної цивілізації, а під культурним – усе те, що ми називаємо духовною культурою людини й людства. І так як одним з найважливіших проявів людського духу, його ціннісно-гуманістичною серцевиною є духовність, то осмислення проблеми культури й цивілізації з необхідністю потребує розгляду співвідношення техніки як визначального чинника сучасної цивілізації і духовності як центральної іпостасі культури.

Цей ракурс проблеми співвідношення культури й цивілізації на сьогоднішній день є мало дослідженим і дозволяє ставити питання про духовність як культурний вимір цивілізації. Висхідними передумовами його розгляду можна вважати вагомі напрацювання вітчизняних і зарубіжних філософів, що стосуються аналізу окремих аспектів зазначеної проблеми: феномена духовності (В. Г. Табачковський, С. Б. Кримський, С. В. Пролеєв, В. Г. Федотова, Т. А. Хорольська, В. С. Пісчиков, М. М. Холін, Н. В. Караульна); філософії та методології техніки (М. Гайдеггер, Ж. Еллюль, Л. Мемфорд, Х. Ортега-і-Гассет, К. Ясперс, А. А. Воронін, В. М. Розін, В. Н. Князев, Чекаль Л. А.); соціокультурного осмислення техногенної цивілізації (А. Печчеї, М. М. Мойсеїв, В. С. Стюпин, Тарасенко Н. Ф., В. Краус, А. Ракітов, Ю. В. Яковець, М. Б. Туровський,); сучасної філософії моралі (А. А. Гусейнов, В. А. Малахов, Ф. Даллмар, Р. Рорті, М. Т. Степанянц, М. Юлен, О. В. Марченко); проблем глобалістики (М. Квек, Р. Голтон, В. В. Оленьєв, А. П. Федотов) та інших.

Соціодинамічні процеси, що характеризують генезу людської культури та розвиток цивілізації, безперервно змінюють існуючий світ і кожне покоління людей вважає свою епоху поворотною в історії людства. Певною мірою це вірно, адже кожне нове покоління вносить свій суттєвий внесок у те, що було здобуто попередніми поколіннями, і, відповідно, сприяє зміні соціокультурних параметрів людського буття. Але бувають періоди, коли історія прискорює свій хід, подібно річці утворює бистрину, вирує і клекоче. Безсумнівно, що час, який

переживає людство зараз, є саме таким періодом – періодом прискорення темпу історії.

Вочевидь, що прискорення темпу розвитку суспільства – одна з найзагальніших соціальних закономірностей всесвітньої історії. Не дивлячись на всю нерівномірність темпу історії, в цілому він прискорюється від епохи до епохи. І все ж, ніколи ще поступ людської історії не змінювався так рішуче і раптово, як відбувається це у наші дні. Ніколи ще протягом життя одного покоління не спостерігалось настільки радикальних змін соціокультурного розвитку. “Суть цих змін, - на думку Аурелію Печчеї, - у тому, що за які-небудь декілька десятиліть закінчився період повільного розвитку людства, який тривав багато тисяч років, і наступила нова динамічна ера. Буквально приголомшені подіями, що свідчать про ці зміни, ми весь час задаємо собі питання, що ж несе нам новий вік, чи стане він зоряним часом людства, або кине нас в безодню страхіть та зла?” [10; 63].

Вважаючи, що у своїй сутності усі ці зміни стосуються виключно нового становища самої людини на Землі, засновник Римського клубу говорить про появу нового могутнього чинника, “який необхідно приймати до уваги, розмірковуючи про долі людства. Цей фактор – величезна і повсякчас зростаюча матеріальна могутність самої людини. Ця могутність зростає за експонентою, рік за роком, акумулюючи сили для подальшого росту” [10; 63 - 64]. І дійсно, ніколи ще людство не було настільки могутнім, ніколи ще стрімкий злет людської думки не досягав таких вершин, завдяки яким здійснюються найсміливіші мрії та надії. Сучасна людина стала довше жити, а її безмежні можливості знаходять матеріальне втілення в оволодінні раніше недоступними видами енергії, у поширенні її діяльності за межі Землі, нарешті, у перетворенні самої себе за допомогою генної інженерії.

Символом цієї набутої могутності людства стала техніка. І якщо ще зовсім недавно світ людини складався з трьох достатньо стійких і взаємопов’язаних елементів – Природи, самої Людини та Суспільства, то “тепер у людську систему владно увійшов четвертий ... елемент – заснована на науці Техніка” [10; 65 - 66]. Саме техніка стала головним чинником змін на Землі, а стрімко зрослий за останні десятиліття соціальний статус техніки, її вражаючий вплив на всі сфери сучасного життя призвели до того, що й цивілізація наша отримала назву техногенної.

Цей вплив поширюється і зростає з такою астрономічною швидкістю, що все очевиднішим стає той факт, що техніко-технологічний розвиток цивілізації залишив позаду себе будь-які інші

форми й види культурного розвитку людства. Небували технічні відкриття визначили виникнення небаченої в історії епохи, коли творча активність людства “звернута переважно не до духовного самовираження, не в бік філософії та мистецтва, а, навпроти, в бік практичного життя. Фантазія дуже швидко втілюється в життя: сьогодні має місце не стільки метафоричне обігрування зоряної теми, скільки її інженерне вирішення, не стільки вірші про Місяць, скільки можливість реального запуску ракети. У теперішній літературі мрія йде набагато далі, ніж у “Тисячі й одній ночі”: це не мрії про килим-літак, а опис польоту, тобто реалізація мрії. ... Образи з нашої поезії, музики та живопису були втілені у реальність завдяки фізиці й техніці” [2; 185]. Ми живемо в епоху, коли гуманітарій поступився місцем технократу, коли цивілізація людини поступово замінюється цивілізацією машин, комп’ютерів, роботів – цивілізацією Техніки.

Безсумнівно, що сьогодні техніка багато в чому визначає життя людини. Але безсумнівним є й те, що з кожним днем людині стає все важче стримувати Джина, власноруч випущеного на волю, адже техніка з невливою швидкістю перетворюється на некерований, анархічний чинник. Усе частіше ми стикаємося з ситуацією, коли людина вже не в змозі не лише контролювати розвиток техніко-технологічних процесів, а й навіть просто усвідомлювати й оцінювати наслідки всього, що відбувається. Приклад чорнобильської катастрофи наглядно про це говорить. Все гостріше людство стало відчувати себе заручником технології – атомної, комп’ютерної, хімічної, генної.

Остання, можливо, містить у собі найбільшу небезпеку для людини. “...генна інженерія, маніпулюючи людською тілесністю, руйнує, деструктурує її цілісність як організму, знищуючи людську ідентичність”. Відбувається найстрашніше – “ліквідація суб’єктності і самості людини”. На горизонті все яскравіше зростає примара постлюдини, про яку говорить В. А. Кутирев: “Постлюдина – це те, що приблизно іменується роботами зі штучним інтелектом і кібер-органічними системами типу “гомутер” (гомо + комп’ютер). А постмодернізм є ідеологія загибелі людського світу та заміни його постлюдським, “технікою з вкрапленням живого” (на першому етапі “живого з вкрапленням техніки” у вигляді чипів та інших штучних органів). Постлюдський світ втрачає природний вимір, який скорочується як шагренева шкіра” [3; 66]. Його місце все активніше займає вимір технічний.

Зрозуміло, що людина вже не спроможна звільнитися від впливу створеної нею техніки. Це доводить соціальна практика межі тисячоліть. Але вона доводить також і те, що техніка містить не лише

безкрайні можливості, а й безкрайню небезпеку. Зростає стурбованість і занепокоєність сучасним станом техніко-технологічного розвитку цивілізації. Саме техніку найчастіше звинувачують сьогодні у всіх негараздах людства.

Усвідомлення небезпеки, яку несе у собі техніко-технологічний бум, стимулює загострення інтересу до проблем техніки й технології як невід'ємної сфери сучасної культури та цивілізації, органічно пов'язаної з їхніми цінностями, ідеалами, традиціями і протиріччями. Безперечно, інтерес до феномену техніки виник не сьогодні, а значно раніше, але сьогодні проблеми техніки торкаються сенсожиттєвих аспектів буття людини й людства найтісніше.

Більше того, історична своєрідність сучасної постановки цих проблем полягає в тому, що об'єктивно вони стають проблемами межі буття людини і самої можливості життя на Землі, отже, життєво важливими і світоглядно значущими фундаментальними проблемами як теорії, так і практики. Тому саме на сучасному етапі розвитку світової цивілізації як ніколи раніше зростає суспільна потреба у соціально-філософському осягненні сутності й людського смислу техніки, шляхів її еволюції та використання в інтересах людини й людства.

Значні напрацювання в галузі зарубіжної та вітчизняної філософії техніки багато в чому пояснили вже і шляхи технічної еволюції людства, і специфіку її використання як на благо, так і на зло людині й людству. Проте сутність техніки, її гуманістичний смисл ще й досі не піддаються остаточному визначенню і потребують філософсько-антропологічного та культурологічного осмислення. На цьому шляху перспективною видається спроба співвіднесення понять "техніка" і "духовність", розгляду техніки як феномена культури, як процесу й результату реалізації людського духу.

Такий ракурс означеної проблеми з необхідністю повертає нас до питання: так що ж є техніка, технологія, технічне взагалі? Яка їхня природа й сутність і яким чином вони взаємопов'язані між собою?

Сьогодні існує величезна кількість визначень техніки, для орієнтації в яких бажано по-перше, не випускати з уваги первісного значення даного поняття, вираженого у його етимології (грець. *techné* – мистецтво, уміння, майстерність) і по-друге, пам'ятати про сучасну практику вживання слова "техніка" як у вузькому, так і в широкому смислі.

Давні греки вкладали у поняття *techné* свої уявлення про навички, прийоми, методи та способи, що використовувалися людьми для досягнення поставленої мети. У зміст поняття "техніка", аж поки

не почалася промислова революція, включалися переважно майстерність та вміння найефективнішим способом здійснювати який-небудь замисел, виконувати практичні завдання за допомогою послідовних дій та операцій. Саме цей первісний смисл ми маємо на увазі, коли сьогодні говоримо про технічну досконалість художньої діяльності, науковий експеримент, спорт (наприклад, техніку фігуриста, техніку шахової гри). Власне, мова йде про майстерність будь-якої людської діяльності – техніку читання, техніку приготування страв, техніку живопису тощо.

Для мислителів, поетів, прозаїків Давньої Греції характерною є жвава зацікавленість, особлива піднесеність, з якими вони розглядають, описують та зображують сам технічний процес. З радістю, подивом, поетичним натхненням Гомер розповідає про те, як Гефест виковує щит для Ахіллеса або Одисей будує корабель, Геродот розповідає про творіння технічного мистецтва (канал на Афонському перешийку, міст через Геллеспонт, водогін на Самосі), а Есхіл зображує передачу сигналу вогнем, котрий так швидко приніс новину про перемогу з Трої до Аргосу.

Усе це дозволяє зробити висновок про те, що для греків техніка, яка удосконалює природу, є насамперед мистецтво, вправність, майстерність будь-якої дії. Не випадково М. Гайдеггер звертає увагу на те, що грецьке слово “техніка” позначає “назву не лише ремісничької майстерності, а також високого мистецтва... Така техніка є дещо “поетичне” [13; 229].

Ще важливішим, на думку М. Гайдеггера, є те, що з самих ранніх віків аж до епохи Платона слово “техніка” стоїть поруч зі словом “знання”: “Обидва слова іменують знання в найширшому смислі. Вони означають вміння орієнтуватися, розбиратися в чомусь. Знання приносить ясність. В якості того, що прояснює, воно – є розкриття потаємності.” Отже, вирішальна сутність техніки “зовсім не в операціях і маніпуляціях, не в застосуванні засобів, а у вищеназваному розкритті. ... Сутність техніки розташована в області, де мають місце відкриття і його непотаємність, де здійснюється ... істина” [13; 229 - 230].

Таким чином, спочатку поняття “техніка” асоціювалося, в основному, з “живим” знанням і лише в процесі удосконалення та диференціації людської діяльності у зміст даного поняття почали включати також уречевлене знання – “сукупність штучних засобів людської діяльності, насамперед матеріальних знарядь праці, що підвищують її ефективність у різних галузях життєдіяльності суспільства у виробничій і в невиробничій сферах” [11; 355]. Ці

артефакти людської культури як інструментальні засоби мають свою внутрішню природу і передбачають певну логіку їхнього створення та використання, що вивчається технічними науками та безпосередньо пов'язана із специфічним видом людської діяльності – інженерією.

У широкому сенсі техніку розуміють як певний символ людської цивілізації, що втілює одну з її основних характеристик. У цьому плані термін “техніка” вживається як синонім поняття “технічного”, тобто такої сутнісної ознаки людської діяльності чи суб'єктивності взагалі, що полягає у необхідності їх об'єктивно-предметного способу здійснення і забезпечує саму можливість реалізації мети, цінностей, сенсу та інших вимірів світу людини” [1; 355].

Через поняття технічного “техніка” зближається з “технологією” – терміном, який останнім часом усе частіше використовується у науковому та повсякденному вжитку та все переконливіше витискає слово “техніка” як у вузькому, так і в широкому сенсі слова. Це стало можливим завдяки змінам, які відбулися буквально за чверть століття в розумінні цього поняття.

Так, ще в середині ХХ століття поняття “технологія” вживалося переважно спеціалістами для позначення методів та способів технічної діяльності, а також відповідних знань про техніку (інженерні проекти, інструкції, правила експлуатації різних механізмів тощо). У повсякденному вжитку слово “технологія” асоціювалося з механічними формами промислових технологій. Не дивно, що і в науковій, і в популярній літературі перевага віддавалася терміну “техніка”. І якщо у вузькому сенсі слова розумілася та ж “сукупність штучних засобів” доцільної діяльності людини, то широкий план тлумачення терміна “техніка” охоплював саме технологічні процеси в цілому.

Зростаюча технізація культури, “миттєвість” життя технологічних структур виробництва, методів керування та організації суспільного життя в цілому, що раніше здавалися стабільними та незмінними, теоретичне усвідомлення та практичне виявлення технічного як суттєвого чинника будь-якої людської діяльності, незалежно від того, чи стосується це ефективності виробництва або ефективності ідеології, політики, наукових досліджень, привели до висунення терміна “технологія” на перший план суспільного життя і вклали в нього новий, універсальний смисл. Відштовхуючись від грецьких *techne* (мистецтво, уміння, майстерність) і *logos* (слово, поняття, вчення, закономірність, взаємозв'язок, порядок), вітчизняна соціальна філософія, розкриваючи поняття технології, підкреслює:

“Технологічні знання, технологічна діяльність та об’єктивні технологічні процеси в єдності утворюють відносно самостійний, завершений цикл технічного знання як суттєвих рис людської діяльності і культури” [11; 357].

Відповідно, технічне складає сутність техніки і технології у їх різноманітних проявах. Сутність ця – в свідомій організації людської діяльності й загалом людського світу на принципах ефективного, оптимального й раціонального використання технічного знання як здобутку культури. Звідси витікає, що філософське поняття технічного є теоретичним засобом розуміння тієї сучасної ситуації, коли поняття техніки й технології часто виступають як взаємозамінні.

Ця взаємозамінність, а також різноманіття визначень техніки й технології, що представлено сучасною науковою і спеціальною літературою, засвідчує не лише багатогранність даного феномена, не лише відмінність задач, які ставить перед собою той або інший дослідник, а й проблематичність теоретичного синтезу визначень. І все ж, головним, певно, тут є не відмінність термінології, а обмеженість, як правило, традиційним “методологічним трикутником” (В. Н. Князєв) онтологічного, гносеологічного та управлінського підходів до проблем технічного.

Вочевидь, що цей “методологічний трикутник” потребує свого розширення, а саме – виділення соціокультурного підходу до розуміння технічного, адже техніка пронизує собою всю культуру людини й людства, а термін “техніка” протягом тривалого часу вживався як її синонім. Та найголовнішим є те, що народившись за “законами потреби”, техніка живе й розвивається усе ж таки за законами існування культури, і, насамперед, культури духу – ідей, культурних форм свідомості, культурних смислових уявлень.

Техніка усвідомлюється людиною в екзистенційній, буттєвій формі подій, які переживаються певним чином (як свобода, благо, насолода, комфорт, або як несвобода, зло, загроза існуванню тощо). Техніка живе як дух в архаїчній культурі, де зняряддя, споруди, механізми розумілися анімістично, а найпростіші технології мали магійний та сакральний зміст і виступали способами впливу на душу людини. Середньовічна свідомість розуміла техніку як вияв божественної творчості, а новоєвропейська – як втілення людського розуму.

Тобто, техніка має відношення не лише до буття природи й людської діяльності, а й до буття культури. Більш за те, – вона сама і є цим буттям. Як невід’ємна частина людської культури, техніка органічно пов’язана з її цінностями та смислами, традиціями та

ідеалами. Тому сьогоденне розуміння техніки як основної винуватиці кризи культури, як загрози людському існуванню викликає все наполегливіші спроби критичного переосмислення її сутності в контексті культурно-духовних особливостей епохи. Відбувається поворот світоглядних позицій з абсолютного неприйняття техніки та заперечення подальшого технічного розвитку в бік її удосконалення, появи нових технологічних систем, з чим усе більше пов'язуються надії на гуманізацію суспільного життя та подолання техногенної кризи.

Розкриваючи вади сучасної техногенної цивілізації, тотальну технізацію усієї людської культури, яка перетворюється на "одномірно-раціонально орієнтовану" (Ж. Елльюль) сучасні зарубіжні й вітчизняні мислителі намагаються саме з технікою пов'язати становлення нового етапу культурного розвитку. А точніше – з автоматизацією та комп'ютеризацією сучасної техніки, що звільняють людину від виснажливої живої праці і поступово створюють реальні можливості для вільного розкриття й реалізації творчого потенціалу особистості й суспільства. Але все голосніше акцент робиться на тому, що головною вимогою звільнення індивіда, звільнення не від техніки і не від технічного світу, а звільнення від жорсткої влади логіки технічного є морально-духовна перебудова світоглядних смисложиттєвих цінностей кожної особистості та людства в цілому.

Тобто, мова йде про найважливішу умову подолання техногенності – зміну принципів та критеріїв виміру техніки, включення в систему цих принципів не лише техніко-технологічної ефективності (на чому був зроблений наголос в теоріях технологічного детермінізму), а й соціокультурного, людського виміру, який передбачає розуміння техніки як багатомірного явища культури, що має неоднозначні наслідки і для сучасної цивілізації, і для сучасної культури.

Поняття техніки набагато ширше його суто інструментального розуміння, воно має пряме відношення до людської культури, адже за допомогою техніки людина намагається здійснити позаприродну програму, тобто здійснити саму себе. Цю думку розвиває видатний іспанський мислитель XX століття Х. Ортега-і-Гассет: "... людина творить нові, сприятливі обставини і, як б сказав, виділяє з себе надприроду, пристосовуючи природу як таку до власних потреб. Техніка протилежна пристосуванню суб'єкта до середовища, представляючи собою, навпаки, пристосування середовища до суб'єкта. Вже цього достатньо, щоб запідозрити: ми стикаємося тут з дією, протилежною

біологічному” [7; 35]. А саме, – з дією культурною, з адаптивною функцією культури.

Тому захоплення зовнішньою ефективністю техніки, проголошення технічного прогресу стрижнем суспільного розвитку або, навпаки, його деградацією повинне змінитися іншими світоглядними позиціями – осмисленням техніки в широкому культурному контексті, і насамперед, - як суперечливого втілення творчої сутності самої людини.

Саме з цих позицій можлива і адекватна оцінка причин кризи техногенної цивілізації, що вкорінені у соціокультурних універсалиях західної культури, і пошуки перспективних шляхів подолання сучасного протистояння цивілізації та культури. Для усунення очевидних катастрофічних шляхів розвитку, що здатні привести до загибелі і культури, і цивілізації, і самого життя на планеті сьогодні “треба переглядати найглибінніші цінності, базисні життєсміслові установки, які лежали у підвалинах сучасного типу цивілізаційного розвитку”, - зауважує президент Російського філософського товариства В. С. Стьопін [5; 5].

Саме ці базисні життєсміслові установки як соціокультурні універсалиї культури західного типу і зумовили техногенний характер сучасної цивілізації. Насамперед, це абсолютизація людської активності та специфічне відношення до природи як до “майстерні”, що призвело до агресивності технічного втручання людини в природу і створило одну з найгостріших проблем сучасної цивілізації – екологічну.

Усе це зумовлює і особливе розуміння людської діяльності: з позицій західної культури діяльність людини спрямована назовні, на перетворення зовнішнього, предметного світу, а не на саму людину, її внутрішній світ. Ідея про те, що визначальним чинником суспільного розвитку є матеріальне виробництво, виникла саме в межах західноєвропейської культури. Звідси – акцент на техніко-технологічній ефективності розвитку техніки і технології, що веде до експансії технічно перетворених форм свідомості та зневажання суто людського, культурного виміру техніки. Крім того, слід назвати домінування наукової раціональності; прагнення панування, багатства та комфорту; орієнтацію особистості на пошук нового, на активне виявлення індивідуальної ініціативи, тобто – на автономію особистості, її прав та свободи, що дуже часто перетворюється на моральне свавілля й всюдозволеність.

Усвідомлення перерахованих культурних характеристик сучасної цивілізації змушує зробити висновок про те, що на цьому

шляху майбутнього у людства немає. “Наш світ увійшов у принципово новий - позамежний – стан і у своєму традиційному русі, якщо прослідкувати його до логічного кінця, прямує, як такий, у небуття” [6; 18].

Власне в цьому полягає і сутність кризи техногенної цивілізації, і сутність проблеми сучасного протистояння цивілізації та культури. Які ж перспективи вирішення цієї проблеми?

Шляхи виходу з ситуації, що склалася, пропонуються різні, але все наполегливіше акцентується згадувана вже усвідомлена зміна пріоритетів в ієрархії культурних цінностей. Так, В. Павловський, аналізуючи роботу III-го Філософського конгресу Росії (2002 рік), підкреслив думку В. С. Стюпіна, що попереду нас чекає духовна революція і за умов зростання зон природних, техногенних та соціальних ризиків, глобальних криз, однією з яких є криза споживацького суспільства, головним завданням філософії є виявлення точок зростання нових цінностей [8; 158].

Серед цих точок сучасна філософська та суспільна думка найважливіше місце відводить формуванню екологічної культури як нового відношення до природи. Підкреслимо, що соціокультурний смисл техніки включає також і її екологічний смисл, адже і техніка, і людина, і природа складають лише частину набагато більшого цілого – світового універсуму. Не випадково в останні роки все більшої уваги набуває думка про спільний розвиток біосфери і суспільства – їхню коеволюцію як необхідну умову збереження людства на планеті.

Іншою, не менш важливою умовою подолання техногенності є вищеназвана зміна принципів виміру техніки, вивчення її з позицій філософсько-культурологічного підходу, який передбачає міждисциплінарний контекст осмислення означеної проблеми. Це допоможе вибудувувати альтернативі моделі передбачуваних наслідків технічної діяльності й технічної винахідливості та дасть можливість попередити втілення ризикованих проєктів та певною мірою обмежувати технічну творчість, особливо, якщо наслідки цієї творчості важко передбачити й прорахувати.

Однак, переорієнтація відношень “людина – природа” і “людина – техніка” можлива лише за умови кардинальної зміни відношення людини до самої себе, усвідомленої зміни критеріїв самооцінки власної творчості. Не випадково В. Г. Табачковський, осмислюючи духовність як “безупинну турботу людини про себе”, згадує слова М. Бубера стосовно внутрішніх передумов людської діяльності: “Демонічна сила, що з нею найчастіш не в змозі упоратися людина – то внутрішня, духовна, ейдетична передумова будь-яких зовнішніх

виявів творчої активності суб'єкта" [12; 214]. І якщо сьогодні не підлягає сумніву "факт своєрідної приреченості суб'єкта до творчої діяльності, котра тільки спроможна змінювати життя на краще", то вочевидь і те, що при цьому треба "ставитися розважливо й критично до будь-якої романтизації креативістського ідеалу людини. Адже фактично кожен вияв і кожен крок подібної креативності потребує невсипущого морально-світоглядного самоконтролю її суб'єкта" [12; 214 - 215]. Тобто, мова йде про те, що "ні реалізація, ні регуляція креативного потенціалу людської істоти не є можливою поза здатністю її до внутрішнього смислотворення, пов'язаного з якимось принципом, новим у порівнянні з долюдськими формами буття" [12; 200].

Цей принцип більшість зарубіжних і вітчизняних мислителів вбачають у духовності – найвищому рівні ціннісно-ієрархічної будови культури. Саме духовність як соціогенетичний код культури забезпечує стійкість соціального організму і його здатність до виживання та самозахисту під впливом руйнівних імпульсів, що несуть загрозу існуванню, будь то імпульси техногенно-цивілізаційні, або імпульси чужинних культур.

Проблема духовності – чи не найгостріша й найпопулярніша проблема сьогодення, як наукового, так і повсякденного. Та при всій суперечності й різноманітті поглядів, вимальовується беззаперечна моральнісна основа духовності, у зв'язку з чим вітчизняною філософською думкою духовність визначається як "здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичній основі" [12; 223], або "властивість людського світу, котра репрезентує його вертикальність" [12; 200].

Такий підхід дуже вдало окреслює і сучасну дихотомію "культура – цивілізація", адже за нею стоїть взаємозалежність і взаємопов'язаність наріжних координат людського світовідношення: горизонталі "людина – техніка - природа" і вертикалі як духовного самозаглиблення людини з метою її самотворення, самовдосконалення та самовиховання. Духовність є тією іпостассю людського духу, навкруги якої тільки й можлива коеволюція цих двох координат. Смысл такої коеволюції надто важливий – збереження людини і життя на планеті.

Сьогодні все більше вчених, беручи за основу висхідні принципи синергетики, приходять до висновку про існування точок розгалуження у "траєкторії" еволюції природи і суспільства. Досить обґрунтованим уявляється і ствердження, що саме зараз ми наближаємося до нового такого розгалуження можливих шляхів еволюції. "Один шлях, – вважає М. М. Мойсеїв, – продовження того

еволюційного розвитку, яким рухалася біосфера планети з усією тою спрямованістю, що витікає з постулатів універсального еволюціонізму. Його перспективи очевидні: поступова і достатньо швидка деградація виду *homo sapiens* та виключення його зі складу біосфери. Інший шлях – цілеспрямованого “ноосферогенезу”. Але для його реалізації необхідне спільне загальнопланетарне зусилля...” [4; 24].

Це зусилля Мойсеїв називає Стратегією людства, котра передбачає “дві складові: техніко-технологічне переозброєння і ствердження у свідомості людей нової моральності...” [4; 24]. Ствердження цих двох складових потребує різних типів мислення, однак жодна з програм не має значення без іншої, вони неподільні.

Техніко-технологічне переозброєння – це програма подолання наслідків науково-технічного прогресу за допомогою того ж науково-технічного прогресу, який тепер повинний бути спрямований на створення нових гуманістичних технологій. Це та ж проблема культурного виміру техніки, спрямована на розуміння того очевидного факту, що науково-технічний прогрес спроможний загострювати глобальні кризи і народжувати нові, або ж сприяти їхньому своєчасному й позитивному вирішенню на користь людству лише за умов розвитку в контексті певної культурної парадигми.

Моральнісна складова Стратегії також не однозначна, бо “одних моральних начал, тобто системи звичаїв, зразків поведінки людей буде ще недостатньо. ...необхідна більш глибока моральна перебудова самого духу і смислу людської культури” [4; 26]. Як бачимо, проблема сучасного антропогенезу і цивілізаційних розломів, яку підіймає у своїй роботі М. М. Мойсеїв, – це ні що інше, як розглядувана проблема культури й цивілізації, спрямована на ствердження пріоритету духовності як культурного виміру цивілізації.

Моральна перебудова духу і смислу культури стосується насамперед еволюції духовного світу людини, її етичної орієнтації на переосмислення цінностей. А перебудова сфери духу і переосмислення цінностей передують новим циклам культурного і цивілізаційного розвитку. Таким чином, саме духовність як морально-гуманістична сфера людського духу є тим ядром культури, завдяки якому культуру називають сьогодні рятівницею людства, чинником, що визначає прогрес цивілізації та її долю. Тому питання про перспективи взаємовідношення культури і цивілізації та тенденції їхнього розвитку в найближчому та віддаленому майбутньому – це питання творення й самотворення нової духовності, на основі якої сучасна ідея мегакультури як загального знаменника розвитку глобальної

цивілізації, як її надихаючої сили з потенції здатна перетворитися на реальність.

Єдине, про що не слід забувати (особливо в контексті сучасного протистояння ідеям глобалізації), так це те, що процеси глобалізації, які давно вже перетворилися з ідеї на практику, можуть сприяти як негативним, так і позитивним проявам людської природи і людського духу. І принаймні необачно говорити лише про уніфікуючу, знеособлюючу роль глобалізації в розвитку окремих культур. Навпаки, сьогодні все більше виявляється “велика потреба людства до всесвітнього й всезагального єднання” (І. Т. Фролов) і світ стоїть на порозі епохи “глобального діалогу” і “глобальної етики”, про що все впевненіше говорять вітчизняні й зарубіжні вчені.

Вплив глобалізму може бути і життєдайним, безпечним і сприяти взаємодії та взаємозбагаченню національних культур (приклади східних країн, особливо Японії, наглядно це доводять), тобто зберігати багатолічність людської культури або різноманіття єдності. Але єдність ця повинна забезпечуватися не технологічними, інформаційними або економічними (підкреслимо, – дуже важливими і необхідними) інтеграціями, а інтеграцією на засадах зростаючої на наших очах новітньої ціннісно-гуманістичної культурної парадигми – парадигми людської духовності, котра не відмінюючи універсальності, наповнювала б культурно-цивілізаційний світ особистісними смислами.

Отже, подальші розвідки проблеми духовності як культурного виміру цивілізації з необхідністю повинні вестися як в контексті глобалістики (етичної, екологічної, соціокультурної, економічної, інформаційної тощо), так і в контексті особистісно- та національно-ціннісної екзистенції.

Література:

1. Асоян Ю., Малафеев А. Открытие идеи культуры (Опыт русской культурологии середины XIX – начала XX веков). – М.: ОГИ, 2000.
2. Краус В. На пороге нового тысячелетия. Культура будущей Европы // Вопросы философии. – 1997. - № 5.
3. Кутырев В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) // Вопросы философии. – 2003. - № 1.
4. Моисеев Н. Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопросы философии. – 1995. - № 1.
5. Обсуждение «Новой философской энциклопедии» (Материалы заочного «круглого стола») // Вопросы философии. – 2003. - № 1.
6. Оленьев В.В., Федотов А. П. Глобалистика на пороге XXI века // Вопросы философии. – 2003. - № 4.
7. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике // Вопросы философии. – 1993. - № 10.

8. *Павловський В.* Рационалізм та культура на порозі третього тисячоліття // *Філософська думка.* – 2003. - № 3.
9. *Пелипенко А. А., Яковенко И. Г.* Культура как система. – М.: Издательство “Языки русской культуры”, 1998.
10. *Печчеи А.* Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985.
11. *Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник.* – Київ –Харків: ВМП “Рубікон”, 1997.
12. *Табачковський В.* Особистісні виміри людського: духовність, свобода, творчість, моральність // *Філософія: світ людини.* – К.: Либідь, 2003.
13. *Хайдеггер М.* Вопрос о технике // *Время и бытие.* – М.: Республика, 1993.

Анотація

Стаття присвячена сучасним аспектам дихотомії “культура - цивілізація”. Розглядаючи співвідношення техніки як визначального чинника цивілізації і духовності як центральної іпостасі культури, автор ставить питання про духовність як культурний вимір цивілізації. Підкреслюється моральнісна основа духовності та її потенційна здатність перетворювати взаємовідношення культури й цивілізації з протистояння на коеволюцію в якості новітньої ціннісно-гуманістичної культурної парадигми – парадигми людської духовності.

Аннотация

Статья посвящена современным аспектам дихотомии «культура – цивилизация». Рассматривая соотношение техники как определяющего фактора цивилизации и духовности как центральной ипостаси культуры, автор ставит вопрос о духовности как культурном измерении цивилизации. Подчеркивается нравственная основа духовности и ее потенциальная способность превращать противостояние культуры и цивилизации в их коеволюцию в качестве новейшей ценностно-гуманистической культурной парадигмы – парадигмы человеческой духовности.